





# СОЛУН ЧАГЫЛГАЗЫН— ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮНГЕ

Совет партияга бүгү совет улустун амыралынын чарыбас кезде апарган. Ол — бистин чуртба коммунисттик ниетиледи тургузари дөш организатор, агитатор болгаш пропагандаст. Ам, бистин чуртувус коммунисттик ниетиледи калбартыр тургузарынын үе-чадазын киршикенде, парлаганын учур-дузасы бажангымын-даа артык улагаткан. СЭК-ниң чаа Программанын төсөлүшүнө айтканын суугаар, бисти үе-чадада партияни идеолотуг амылда кол чугуу болур бедик илейлг болгаш коммунисттик бердинген болурун суугаар, күш-ажыды болурун ниетинин ажыагынын коммунисттик өсү-биле көөрүнө ажылыч чонарны икжиздер, буржуа эгелерин болгаш чаагыларын артынчыларын бүрүн уутууан, икжини бүгү тала-биле кижизилп болбаарыдыр, угаан-болал културанын өсүлүг байлаан тургузар, ылаатгы өсүп сууру салгачыларны кижизилер соурунган шиптирээринге парлагга уугу ролуугу.

Иччангаш совет кижилерин парлагга негезде-херегледири доктаама өсүп, калбары турар. 1961 чыла бистин областын ажылыч чонары ниетил-биле чеден муң ажык эземчилер кезек төп

болгаш область солуннарын, янзы-бүрү журналдары чыгыш алганнар. Оң иштинде чүгле «Шын» солуну чыгыш алганнарын саны бөзүн оң муң беш чүс ажык илди. Бу дээрге чонун културат денеленин улам бедик, угаан-болал талазы-биле сайзырап турарынын хережин-дир.

Ам солуннарда болгаш журналдарда 1962 чылдын чыгыштыгы чорудар ажыа — политиктик чугула кампания өткөзүн. Бу кампанияны партиянын ХХП съездинде алдар болдурун чонун политиктик болгаш күш-ажытыч көдүрүшүндөгү биле холбаштырып, мурункушундаага организастыг, үрө-түндөдериң эрттирер бүгү партия, совет, комсомол болгаш өске-даа хей-ниити организастыгынын хүнүн өлчөөндө турар база бир чугула соруга мунун чоокта чаа болган бирозунга районга 1962 чылдын парлагга чыгыштыгынын организастыг чорударынын хемчеглерин чугаалаар кырып көрөш, ону боттандырып киршикен, ол мншаш Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарын партия организастыгы бо чугула херекке чогутуу кичээттейни салып турар.

Солуннар болгаш журналдар чыгыштыгынын челиншияниң чоруда-

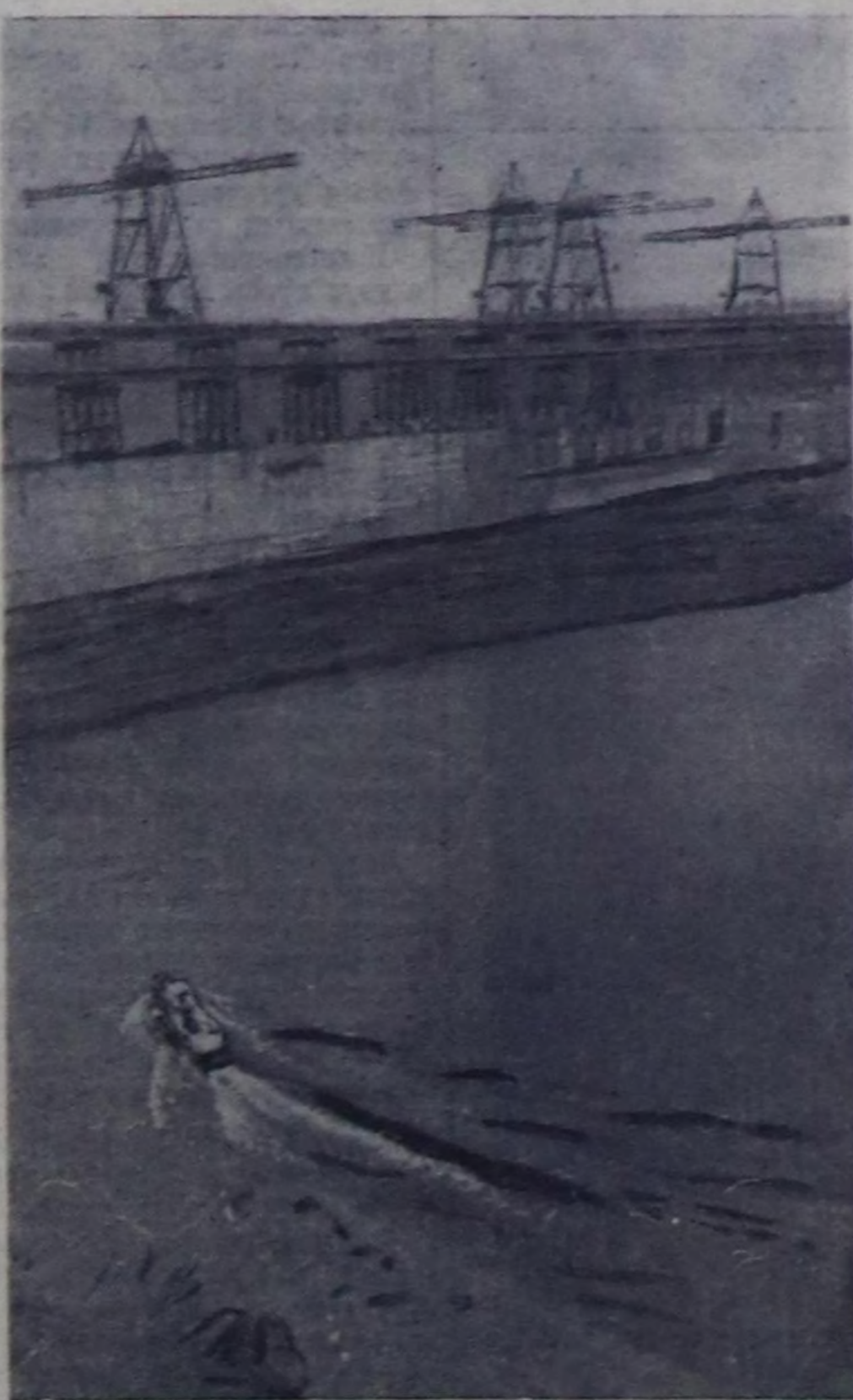
рынга сагыш салып, мурунку чыгарыла болуп турганы мншаш өсөш хуусаалыг чыгышталарны колдору. эрегейлээр чорутуу болдурбас, чыгышталарны чорутушпаан, өң-биле калы колхозчу малчынарда, каларчыларга болгаш ырак-улак черлерде чурттап турар чонга почта чедирлгезин акцияларын хемчеглерин партия, совет болгаш ажыагылты организастыгы алдыр чугула.

Парлагга чыгыштыгынын херегине калбас активти ажылап, чурттагыч чонга тапшыдыра-масса-лык ажыларны күштелдирп турар, өг-бүлө бургуу ангы-ангы атыг солуннарын, янзы-бүрү журналдарны хереглээни-биле шилп чыгышты алган турарын халдырар. Мааза райсоветагынын ажылаачылары, почтачылар болгаш агитаторлар, пропагандаст, область солуннарын ажылыч болгаш кызыл кижилери тодаргай киржигелин болуур ужураут.

Коммунизм дөш демисеге бистин партияныстын идеяны, күштү чөпсө — совет парлаганы массаларга негтередири чер-черде партия, совет болгаш комсомол, профсоюз организастыгынын чугула соругазы болур.

**О. МАНДАРЫЙ.**

## Бөгүн Вратск ГЭС-те



Иркутск область. Анкарада улуг энергетикти туулга бо хүннерде бөстүп көрбөн күш-ажытыч көдүрүшүн хайныгы турар. Гидротуулгаулар СЭП-ниң ХХП съездинге кайтамчы эки белекти белектер турар: олар баштайгы ийи агрегатты ажылаага кирерин шиптирээ.

Чурунта: Братск халде баштайгы суунолар чоруп турар. Фото М. Редькинниң. СЭА-нын фотохрониказы.

## Тайга-сыннарже

**ТООРА-ХЕМ (Телефон-биле)** Тоожуну ачылары бо акжык нун эгелээринге бүгү-ле белектердин дооскан. Ам чүглө тайгаан икжиздер дээрге, оларын мунгаш, тайга-сыннарже калбарына белектер. Дин бо чылы районну кезеңдерине көнчү элбеге, ким мурунку чылылар ышкыш, түрүчтүр чурттап турар черлерде база-ла хей.

Тою аныяктарыны аныякка белектерини дугайын ВЛКСМ райкомунун секретари эш С. Таванын бисе лыптанганы болза:

— Аныяк сезонунда «Совет Тыва», «Май 1-ин» колхозтардан хей-хей аныяк ачылар айтканын унуткучур. Районнуң комсомолчулары болгаш аныяктары бо чылын 20.000 диниң, 1000 кишини алуруп, 550.000 рубльин алууп Төрөн чуртга садар деп хүлээлгени алганнар.

Тоора-Хем өртүмүк школазынын директору эш Б. Шакар-оолдун дамчтыканы болза:

— Ачыларын бо хайныкынын аныяк-хережин бистин өөрникчилерине база-ла чыдып калбаар. Бисе өсүп орап мергежил аныяк ачылар хей. Ийи 9 кластын соллары 15 кижи Кара-Дег дегерге барып диньдустер. Олар аныякчы үезинде ан-меннин амыралы-биле, чер-бүдүстүн бабалы-биле таныкчы, оон школазын чынып келеш оон түнелни чугаалажырлар.

## Поварның амдангы чеди

Чөөн-Хемчик районун Ленин аттыг колхозунун Кызыл-Чыраа суурунда столоваанын улуг повари, комсомолчу Монгуш Серемаа ниетин чеменилгезин өкжизиктен. Колхозчуларын дилөөн суугаар чери 1958 чылда организастап тургускан. Ол үеден бээр-ле Монгуш поварга ажылап келген, баштай поварларын түр чуртууга өөренип эрткен, оң кылып белектөөн чеди көнчү амдангы.

Янзы-бүрү чеменири улуг повар канчалдыр белектөөс дээр! Ши, мүн, гулаш, поджарка, котлет, манчы, пироги, каша, бовва, хуу-жуу болгаш өскө-даа өске чеменири ол белектер турар. Бистин улуг поварыны колхозчулар мактаан. Чем даярдын стол санында, Косирин чынында салып каан. Касирин столовазы — район түвүнде райпоңуц столовазынын кайы-даа талазы-биле туурак чок чемени белектөөр.

**М. АРАНЧАА.**

## Күску агарлаашкын

Чайны эки семиртке мал чүглө кышка ындамык болур авес. хараын оон продуктууу база бедик болур. Барыны-Хемчик районда «Большевик» колхоз бо чылын малынын чайгы ордарадышкынын организастыг чуртуулан.

Болхоз 5000 хонн кыска үезде агарлап дооскан, оон ниетил-биле 278 центнер дүктү шүрүңгө сагынган. Чамык малчынарын көрүзү өөрүчү болган. Чыжээ, эш Бадмын 396 хонун бирөөн-ле 600 грамм агары берген. Эштер Сайын-оол биле Достай-оол оларның кода хонун баш бургуу 550 грамм агары кыргаткан.

**О. ӨНТЕН-ООЛ.**

## Бүгү-ниетиниң херээ

Амгы үезде 8 чыл болгаш ортумак школаы ынавала доозары аныяк өскенин кол соругазы болур. Бо өөрдилге чылы-биле өвүр районнуң дөрт кезде Советтин 1231 өөреничилер школаарга хаара туттунган турарын планнаан турган болза, янзы-бүрү чылдагынаар биле 27 уруглар келбейн барган. Оон ийиң районнуң статистика черинин ажылаачыларынын харысалга чогубиле чеди хар чөптөөн 10 ажык уруглар бо өөрдилге чылында школага өөренир кылдыр көрүлгөн турган.

## Чаа чүүлдер-биле немешкен

Областын чурт шипчилел музейинде «Тыва-Маньчжур диньастынын дарылынын алаада» деп темага көрүлгө делгетелге улам-ла чуртталгы кылдырган. Музейге келген көрүчүлөр оон чыныга барган, 1757 чылдан 1911 чылга чедир чемени иштинде тыва улустун амыралы-рал-чуртталгынын янзы-бүрү талаарынын дугайын херчелеп турар төөгүдү материалларын, турсаалдарын сонууртап көрүп туралар.

1757 чылда Тываны маньчжур-кыдат өжелекчилер өжелеп алган соонда тыва улустун амыралы улам-ла бергелеп, Тыванын чуртуу кезек-кезек кылдыр эрге-чаргыра айы-биле агылаан. Алаа үлчүлөөш, бо өөргүлгөдө XIX чүс чылдын өткөчүзүндө, XX чүс чылдын эгезинде Тыванын административтик чуртун кылып көргүскөн. Мында керек кырында турган чүүлдерни — ноябарның тамаларын, дүжуметтерия чиньелерин делгетип салган. Арат чонун мөчүкчү ангының калың-лошкун ажылап, халдикетеп турганынын дугайын, демір-биле бектеткен ады эраттың чуртуу, шаагы, калыска база-ла тодаргай-биле керчелеп турар.

Тыва улустун ажыла-агыл болгаш амырал-чуртталгыны тодаргайлап турар көрүчүлөр болгаш материалдар: мад, чер ажылы, ус-ларганаалга болгаш өг-бүлө кылдырлар, аныяк, балык ажыларды. Тоожуну ийи ажылаагынын дугайын мында улуг чери элөп турар. Тыванын барыгы болгаш төп кезеңге чурттап турган тываларын кол ажылы чыдып калган бөшкүн мөл ажыла-агыл турганын көрүчү моон тодаргай-биле билди алып.

«Чер ажылы» деп темада 13 чуртталгыны фото-монтаж бар. Мында колдуунда-ла ажыла-агылны оң алдыр-биле холбашкан чүүлдерин көргүскөн. XIX чүс чылдын сөзөн чылдар үезинде Тываның чер ажылыг орус таравачынар көстүтүлөп келген соонда чер ажылыга хөгүлө бурунгаарлап эгелөөн. Орус таравачынар болуунга аржа-буракагаларын тываларга дара-дура-рип турганнар.

Тывага, ылаатгы оң төп болгаш барыны талаарында ус-ларганаал мергежилди көстүп турганы, оон мал ажылы-биле харылааны болгаш Тоожуну ийи ажылыг чонуну амыралын көргүскөн чүүлдерин мааза келгенер сонууртагы-биле көрүп туралар. Бо үстүндө темаларга

## «КРОКОДИЛГЕ»

Ажында даназаны ызыргаш, чиди, шип бастарын улуг серезин туткан «Крокодил» Баян-Талаан эртий чоруп, чагааларын, арагачыларын, хей-ниитини көрүм-чуртун үрөөр дүрөөк хулаангаларын илереди, оларны кижизилериче, чидинин ажылына ийдепкейи киржириче, оларны чамык ийи-чангыстарын хей-ниитини шүтүмү-биле кычып алырыңче уланган ажылы хемчег турар.

Колхозтун болгаш хей-ниитинин ажылын кылырчылаан билээр, боттарынга ажытып, чык ажык сүрер, арагалар, кижилерин дорамчылап сөгдөр, чамдыкта сажилөөдө халып, шоп-оода кылдыр ийи-чангыс икжизилерни «Крокодил» бо-ла илереди, замаарышкан партия, совет, комсомол организастыгынын, колхоз баштар черинин мурунунга тургустуруп, оларын эттинеринге дуузалап турар.

Чоокта чаа «Октябрь 30 чылы» колхозтун баштаар черинин контролизин чыныга бээримиң, мында «Крокодил» чыгып серезинге чамык арагачылар, ажыла бидамыштар «кадалы берген» тур.

«Телеп чоттарын аразында» деп эге аттыг хуулуота № 1 сүт-баран фермазынын үетчили Бады-Чыргалдын, клуб эргелечини

В. Эдер-оолдун, чолвачылар М. Очур-оолдун, К. Байрнын кылып турган «ажыларын», чугула-сөзүн «Крокодил» илереди, үстүндө эштерини арагалал алгаш ажыла кирешпейн турганын мааза көртүскөн: Бады-Чыргал мал чеди белектөөрүнүн улуг зарысчалыгы ажылы — фермаже сирок массааны сөөртүрүн хулөп алгаш, ону күрөөдөр турган, хараын арагалал, ажык үчүп турган.

Клуб эргелечини В. Эдер-оол — хей-ниитини чуртуну үрөөринге, худанганы чоруп кылдырынга дыка-ла сонуургалды. Ажылын орта кылбас, дүктү ажаап алышынын да ажылап тураларга аныяк өскенин кужу-биле концерт организастап көрүчүлөрүнү улуу, арагалалар «ажылы» уламчыларын ам-даа үрүгүчүлөп турар. «Крокодилге» төлөп чок ажык-чангы илереттеринден өзү Эдер-оол минирден түрдүк, чоокта чаа «кылаан карамы-биле» донашкан, колхозта медицинакуну бажыныын экин билди-биле чара шаап үрөөн «Крокодил» илереткен.

Колхозтун сүт-баран фермаларында районнуң сүт хүлөөн алыр черинге сүт сөөртүп турар автомашина чолвачыны Монгуш Очур-оол арагалал алгаш, ук ажылын үзүп, баштаар черини айтканынын күүсетпей, ситен сөөртүлгезин чүп

турарын «Крокодил» шынгыш шүгүмчүлөөн.

Угүндө ады чиге эштер «Крокодил» ажык-биле шынгыш шүгүмчүлөгө таварыш, чогуту ордунарын мурунга бургуула миния, эттинин, ниетинин ажылында илешпейн киржирин күрөөтөнер. Ийи-чанга-даа В. Эдер-оол ол дугайын болавайн турар.

**М. СЕВЕН.**

## АДА-ИЕЛЕРГЕ СУМЕ

Чаа өөрдилге чылы эгелээнден бээр бир ай чедип турар. Бо аразында бирги классчылар «Өөреникчилерин сагып чоруп дүрүмөрүн» биле таныжып, школага-даа, өг-бүлөзүнө-даа эки өөрдилге, быжык сагыла-чурум дөш икжизилгенин ап эгелөөнер. Иччангаш ам бо хүн-нерде бирги классчынын өөрдилгезинин болгаш чуртунуну байлаан башкыларга, ада-илерге чоруту билдинип турар.

Ада-илерин кол соругазы болза, уруунуң азы огулуну школада өөрдилгезин, бохун хей-ниитини аразыга ап чорутуру өөрдилгенин баштайгы хүннеринден-не эки хай-гаараары болур. Бисте чамык бирги классчылар кошмак өөренип, башкыларын сес-домаан тоовас, бажынынга келгенде хей шак-иңи кайы-хаман чок ойнап эрттирп турары чажыт өвсө-ле болгай. А мынды өөреничилерни тоомчага албас, «башкылар-ла эки өөргөткөй аан» дээр көөнүчү ада-илер-даа бар. Мынды чоруп бирги классчынын келир үедиге өөрдилгезинге, төлөнтп икжиз болурунга моондалап турар.

Мааза бир чикети кирерин. Кызылдын № 3 школазынын бирги классчы Гончарова Тая дээр уруг өөренип турган. Өөрдилге чылынын эгезинден-не ол багай өөренип, класска чоруп уруп, кичээлдерин оозалды, оонаалганын күтүспейн келген. Оң кол чылдагыны — ада-илерин талашындуу уруунуң ажык-чаң кижизилгезинге сагыш салып турарына болган. Ур үенин иштинде оон ада-илеи класс башкы-биле чугаалашпаан, бажынга өң-биле калы кичээлдер кым-даа чок болган. Ол дугайын сөөлүдө ук школаын башкылар коллективине эки билдинген. Тая-биле кады чангыс партага Моламай Тая өөренип турган. Оон өөрдилгезин көчүт эки, чуртунуң болгаш хүндүлөөчел тала-

зы-биле ол өске уруглардан онза ыла-галып турган. Ол болза бирезде, школага киргиче чедир уруун аде-ниин эки кижизилди, ийле, шир-олага өөрдилгенин бирги хүнүндөн оон өөрдилгезинге сагыш салышынын бичи-даа кошкатпаанында болур. Черде мншаш Мола-дайларын өске-даа уругларын эки өөренип келгени иччангаш таварышкы авес.

Чамдык бирги классчылар школазынга арыг-шевер: эки чунган, хем бестынган, сектери бүрүн, көмөндүрүктү, оонаалганы күтүскөн чедер бээр. Ол башкыга-даа, ада-иле-даа улуг өөрүчүгү. Ийи-чанга-даа демги өөренилчи дараазында хун «өскөрлү» берген баар: хирлпг, оонаалганы күтүспөш. Мынды чоруп чүгө болганмы? Мааза кымында мурунунда ада-илер бургуулулар. Өөреникчи школага хүн бүрүзү чуртталгы үлгелерин, чангыс айт турарга чагырткан боор ужурут.

Школада өөреникчи көргө, ада-иле мынава оон ол хун канчаар өөренигени, бажынга кадык оонаалг бергенин айттары чугула. Бар өзгө ол «б» демдек алган азы бажынын айттарынын шын харызында болза, ону эмин эрттир маптап, хөөрдил болбас. Ол мншаш, бажынга улуг улустар турда бирги классчыны мактаары база-ла ажыктыг өвсө, чүгө дээрге өөреникчиге бохун улуг көрүдөр, өскө төлөп чок көөр, барза-бураа оң төлөп чок кижиз болурунга чедирип болур дээрин ада-иле утпас ужураут.

Иччангаш школа коллективин биле ада-илерин бир демниң сыйры харылааган турда, бирги классчы эки өөрдилгелги, бохун кыя-даа төлөп-тиг ач чоруп шыдар.

**Е. КВИТНЫХ,**  
Кызылдын № 3 школазынын 1-ти классынын башкыы.

## Хөйну билеп алганнар

Бай-Тайга райОНОнун организастааны, районнуң школарын эге колхозу башкыларынын дуржулга сокуушунунуң каттыжышкыны Төли ортумак школага болуп эрткен. Адаа Төли, Бай-Тал ортумак, Шуй, Кызыл-Дар сес чыл школазынын башкылары кирешкенер.

Төли ортумак школазынын ийи класскы башкылар Хертек Анчимаа арифметика кичээлинге, ийги класскы башкымы Биче Чу-дуркай тыва дылга номчулган, Лакпа Саарбай бирги класска орус дылды, Салчак Ким бирги класска тыва дылды ажык кичээлдер кылдыр эрттиргенер.

Кичээлдер довулган соонда башкылар боттарынын ара-стемени сокучуп, оларын сайгарылаанын эгеленнар. Бай-Тал школазынын эге класс башкысы Чоозар ийги класскы башкымы Анчимааның эрттирген кичээлин эки деп демлеген. Ийи чыл ажылап турар ол аныяк башкы кичээлди методика талазы-биле аяк эрттирп, кичээлди соругазын шын четип алган. Башкы Анчимаа арифметика кичээлинге аас-биле болуур чикестерин уугу-луга кылдырткан, көргүзүп материалдарын эки ажылаан. Аныяк башкынын кичээл эрттирер талазы-

биле четкестерин эдип, ачаа ара-стемени чамык башкылар бергениер.

«Уау» өөрдилгезин тергиян» деп демдек-биле шаянткан дуржугалык башкы Биче Чу-дуркайнын ийги класска тыва дылын номчулуга кичээлин эрттиргени солун болгаш ачаа олунушкан башкыларга өөрдилгелг болган. Эрткен кичээлге өөртенг темага айтканын аныяк мурунунда эрткен темаларын өөреникчилерге салып турары аж болган. Ол мншаш сөөкка биле кызыл-тастын сывын уругларга көргүсөш тайлыбырлаан. Ногаа үнү-жү-биле тараа културанын ар-кызында ылаанын өөреникчилер ол кичээлге тодаргай-биле билп алганнар.

Дараазында бирги класстарга тыва болгаш чуртталгы кичээлдин ээтирген башкыларын көргүзүп материалдарын хереглеп, кичээли эки эрттиргени демлегенер.

Областын башкылар билди белгидер институтунан келген, РСФСР-нын школарын алгачык башкымы С. Дукжеж кичээлдерин чеди, четкестерин башкыларга сумеле, «Эге класстарга арифметиканы амырал-биле холбаштырып» деп темага лекцияны номчаан.

**Б. БАГАЙ-ООЛ.**

## Хүлээлгем күүсеттинер

1957 чылдан эгелеп бистин фермазына санаачылап ажылап эгелөөн мен. Баштайгы үезде саап турар инектеринге чаачынып, сүтүн бедик саалдамын чедип алдыр мезе берге турган. Ийи-чанга-даа дуржугалык санаачыларын ара-стемени ап, дуржугалык өөренип турган бергелерин типлөөн мен. Инектерин ажы-чанын билп, бохума чанчыктырып, оларын чемни таарыштырып келирге сөүтүрү бедир чүвө.

Бо чылдын эгезинден бээр 20 инек саап келдим. Ниетил-биле 35 ажык тоыва сүт сааган, а инек бурзулун 2500 кг сүт саап, хүлээлгемни сентябрь 25-ке чедир 1753 кг кылдыр күүсеттим. Ам херек кырында менде саар 18 инек бар. Чылдын өткөчүзүңгө чедир ол инектериниң ажаала-чегерилгезин өкжизилп тургаш, алган хүлээлгемни күүседип шыдаарыга бүдүрөлдүг мен.

Бистин фермазыста электри саалдамын дерип, тургузап турар. Баштайгы шөөлөдө электри саалда багай өвсө түнелди көргүскөн. Оон октябрьда ажылаалга кийер. Казан электри саалда ажылаалга киргенде



саачыларын күш-ажылы чигеп, күш-ажылың бугуручүлүгү бедир. Елена СЕДАН, Бий-Хем районда «өк» сокуотун Чкалова сүт-баран фермазынын санаачымы.

## Аныяк садыгылар

Улуг-Хем районун Шагаан-Арыг хойрайд дээриниң магалында Саал Успундайын бригадаларын аныяк садыгылар Мария Камыш-оол, Вая Мааза баран саарылаанын планын ай санады 115 хуула култугалык күтүлгүсү турар. Оонашкан аныякты олар көнчү аныяк, садып алыкчыларга өл-түг-ээлде.

Садык-кооперация школазында олар эки өөрөтөн болгаш практиктер аныяк база бугуру кижилер

болуп турар. Садып алыкчылар магалын хей кээп турар, мыды-даа болза бо садыгылар шалкыны садыгылаш оонамы кажан-даа үр манаттың келген. Хунунуң-не 900—1400 рубльин аны-чөм баранары садына бээр.

Саадын, Марьяның, Ваяның ай санаашкынында ажылынын түндөкү көнчү эки болуп турар, чангыс-даа туузалал болбаан. Улуг-Хемини зонун аныяк садыгыларын мадат тувар.

**Д. НАМЧЫЛ.**

бичи болганын номнар салып чед чедипшпей турар. Ам мында чамдык номнар шала кырында чылдыр. Номчулуктар библиотекка келгеш херектиг номнар шилп алдыр берге.

Библиотека эки шынаалыг оранка-сава-биле хандырылган турар ужу-луг.

**В. ШАБАЛИН.**

## Демгем бажың херек

Чыл келген тулум-на Бай-Тайга номнар район библиотеказы чаа-чаа номнар-биле байып турар. Оон ном фондундагы 1960 чылда чүглө 500 хре номнар турган болза, ам мында 25 муң янзы-бүрү номнар бар. Библиотека солуннарын, журналдарын чыгыш ап турар.

Библиотека бо хүннерде дөрт чүс ажык кичи чедип турар.

Ийи-чанга-даа библиотеказын ишти

## Л. СОРОНИНА

Тыванын чурт шипчилел музейинде «Тыва-Маньчжур диньастынын дарылынын алаада» деп темага көрүлгө делгетелге улам-ла чуртталгы кылдырган. Музейге келген көрүчүлөр оон чыныга барган, 1757 чылдан 1911 чылга чедир чемени иштинде тыва улустун амыралы-рал-чуртталгынын янзы-бүрү талаарынын дугайын херчелеп турар төөгүдү материалларын, турсаалдарын сонууртап көрүп туралар.

1757 чылда Тываны маньчжур-кыдат өжелекчилер өжелеп алган соонда тыва улустун амыралы улам-ла бергелеп, Тыванын чуртуу кезек-кезек кылдыр эрге-чаргыра айы-биле агылаан. Алаа үлчүлөөш, бо өөргүлгөдө XIX чүс чылдын өткөчүзүндө, XX чүс чылдын эгезинде Тыванын административтик чуртун кылып көргүскөн. Мында керек кырында турган чүүлдерни — ноябарның тамаларын, дүжуметтерия чиньелерин делгетип салган. Арат чонун мөчүкчү ангының калың-лошкун ажылап, халдикетеп турганынын дугайын, демір-биле бектеткен ады эраттың чуртуу, шаагы, калыска база-ла тодаргай-биле керчелеп турар.

Тыва улустун ажыла-агыл болгаш амырал-чуртталгыны тодаргайлап турар көрүчүлөр болгаш материалдар: мад, чер ажылы, ус-ларганаалга болгаш өг-бүлө кылдырлар, аныяк, балык ажыларды. Тоожуну ийи ажылаагынын дугайын мында улуг чери элөп турар. Тыванын барыгы болгаш төп кезеңге чурттап турган тываларын кол ажылы чыдып калган бөшкүн мөл ажыла-агыл турганын көрүчү моон тодаргай-биле билди алып.

«Чер ажылы» деп темада 13 чуртталгыны фото-монтаж бар. Мында колдуунда-ла ажыла-агылны оң алдыр-биле холбашкан чүүлдерин көргүскөн. XIX чүс чылдын сөзөн чылдар үезинде Тываның чер ажылыг орус таравачынар көстүтүлөп келген соонда чер ажылыга хөгүлө бурунгаарлап эгелөөн. Орус таравачынар болуунга аржа-буракагаларын тываларга дара-дура-рип турганнар.

Тывага, ылаатгы оң төп болгаш барыны талаарында ус-ларганаал мергежилди көстүп турганы, оон мал ажылы-биле харылааны болгаш Тоожуну ийи ажылыг чонуну амыралын көргүскөн чүүлдерин мааза келгенер сонууртагы-биле көрүп туралар. Бо үстүндө темаларга

**Л. СОРОНИНА,**  
Тыванын чурт шипчилел музейинде револуция мурунундагы эртен төөгүлүгү калды эргелечини.



Тырттырган чуруктарын Москвада делегей делегациядан. Луй Хоу-минь (Ыдат Улуу Республика) тырттырган. Чуруктун ады: «Төрөн чуруктун эеп чанын турар эки-турачыларын үдөп турары».

# ОЛАР СОВЕТ ӨДНУКТЕРИН КАМГАЛАП АЛГАННАР

Сентябрьның 29-түн эртен. Чирна-Москва аразында дүргөн чорутуу поезд бистин Төрөн чуруктуу наймысаламга чошкулук келген. Вагонун соңгысына үзү эр, бирөөн херэжен — дөрт венгр хамаатылар турган. Москва чогуун күзүн, алдын-сарага апарган чердери олар кара албай көрүп чораяннар. Оларга шунту-ла чүве чаа, соңураганчыг. ССР-биле оларны дыка хей чүдүдөр холбоштырып турар-даа болза, бистин ол аалчыларыбыз Совет Эмилетинге бир ду-гаар-ла көп турары ол. Оларнын мында чок өнүктөрү, харын он-даа артык чок кижилери бар. Венгрлер оларнын дугайын бодал, Москвага ужурашкы дөш кел чо-роаны ол кижилер — Лайошка бол-гаш Лайошине Сабога, Янош Клейн-ге оолдору дег, Арпад Клейнге амы-лар дег болу берген.

...1944 чылдын күзүнү. Буда-пештин шериг госпиталынын хаа-лыг салбырына — № 10 кара ба-зынга хорутаттырганнарнын аразы-на ужудукчулар Назиб Суатанов, Иван Коваленко, Владимир Соло-шенко, Петр Малышев олар чыт-кан. Олар дайын-биле калыг-дош-кун тулушкунуна балгылаттыр-ган, фашистг туттуруушкунга таварышканнар. Суатанов болаа венгр улустун хосталырынын ша-гын чокушталышкан, Венгрия-ны девискарынг тулачу турган. Тулушкунуна бирөөнине са-мокет дүжү аттырган, мычангаш ужудукчу туттурган.

Ынчалзажок туттурганнарнын

## Венгр патриотчуларнын Москвада чедип келгени

Чыгызы-даа бодунун салым-чолу-биле эштедир хөн чок турган. Дур-гунал чорутуу, канчип-даа турган хосталым алып деп Назиб Суатанов эштерине саналган. Патриот-тар ол бодалы-биле чурттан, ол бо-дал оларга күштү берип турган.

Госпиталдын ажылакчыларнын аразына венгр Лайош Сабо турган. Ол бодунун амы-тынынга айныл-дын-даа тоовай, туттурган шериг-лерге көз, оларын-биле чугаа-лажып турган. Фашистер госпитал-ды Германияга көжүрүп дей берген-де, депи үнеринин планын оң ду-зазы-биле ажылап кылган турган. Минута бүртүтүне амы-тынынга айнып кылган турда-ла Лайош эгонын, штат костюмерин азеб берген.

Ноябрьнын 21-и апарган. Ужу-дукчулар сонганчг быжыгаш каап шаараш демилгелерин үзө эгээп, Са-бонун салым кааны чалаал дүш-кеш, госпитал кара бажынын кер-римден үн бергенер. Олар кара-райга көзүлөй барганар. Лайош Сабоюн болгон оон өнүгү Янош Клейнин бажыныга келген-ер. Анаа ужудукчуларын маанан турган болгаш төрдери дег утуп алган. Божазында шала үрелшп калган бажынын кырыда сериш баштайгы хордагынар чер болу берген.

Венгр патриоттар совет дайынчы-ларын 53 хунерин дургутуна,

## Дамаскыда „түр кабинеттин“ тургустунганы

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Юнайтед Пресс Интернейшнл агентиледин даңчыдыл турары бола: Мамун Кузбериге баштаган 11 кизи со-ставтыг «түр кабинетти» томуйла-нын дугайында № 1 чарлыгы Дамаскынын радиоу даңчыткан.

Премьер-министрин албанында олутуп турар Кузберини даңчык херектер министрине болгаш кам-галаа министрине база томуйлаан.

(Доктор Кузбери—«Арабтарын хос-гаарынын партиязы» деп буржуаз партиянын удурутчуларынын би-рөөн, сурагыг юрист, Сириянын чазактарына чамдык министр ал-бан-дужаалдарын ээлеп чораян, 1954 чылда Сирияны президент-инге түр томуйлаттырган, мындыг болза-даа удаанда албандан дүшкөн).

## ‘Сирияда болушкуннар

БЕИРУТ. (СЭТА). «Чепектиг күштерин дэди революстуг бо-мандылынын» эөлчегит дында-нын Дамаскынын радиоу даңчыт-кан, ук командылаа «арыг нацио-нал сорулгаларын салып турар бол-гаш ылаңгыя бүгү арабтарын өшкө-лөтин хандыраары орадалаңып турар» дэорон ол дындагыда ба-лыткан турар.

Оң-биле кады дындагыг дын-надып турары бола, ЕАР-нын теп чазаян чоруткан парашотчулар биле Сирияны девискарынг турар чепектиг күштерин аразына Ла-такия районога сентябрь 29-та бол-ган чепектиг «үсүлөжикшикнер-ниң дугайын база дындадып турар.

Мамун Кузберини чазаян Дамас-кынын радиоу «дэди револю-стуг командылааңы» дындадын даңчыткан, шилдиктерин үеинде чуртту шут декреттер-биле эрге-леп-башпарар эргени чазакка тып-сып турарын ол дындагыда айтып

турар. Ол декреттерин мооң дара-зында хоойлужудула хуралыга ба-дылаар, ол хоойлужудула хуралын байдал таарымчалыг апарганда до-раан-на сонгуур деп турар дэорон дындагыда чугаалап турар.

## Шериг сорулгаларына

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Ассошиэ-тед Пресс агентиледин дындагы-нын Эзугаар алырга, камгалаа ми-нистриниң оралакчы Росул Гил-патриктиң национал камгалаадыг улустур ассоциацияныг чүве чу-гаалап турган, дындагыны бола, чокку үеде шериг чарыгдалары амгызы ишкан база-ла чылда 50 миллиард доллардан ашкан турар. Ол база АШ-тын нити федерал-дыг бөдөжинин чартыг кезинден хей болуп турары ол. Бо чылын шериг херектеринге 57 миллиард ажыг долларын үндүрүп берген деп ол меделгээн.

Гилпатриктиң сөзүн Эзугаар алырга, ол база делегейиң ийги-лайынныг сөөлүндө, «он хей» шериг чарыгдалары болуп турар. Ол база эртен чылдыгыга денээрге оортан 6 миллиард, ийи чылдын мурунуга үе-биле денээрге 9 миллиард хей болуп турар.

Шериг чарыгдаларынын мындыг аздунин Гилпатриг «коммунистг агрессианың кыжаны» дээр хоо-лун бодал-биле шыныгытып тур-ган.

## „Дайынчы белең“ байдалда

СТАМБУЛ. (СЭТА). Түрк пар-ламентин дындадып турарын Эзу-гаар алырга, америк алыгы флот-тун ам Стамбулда туруп турар ко-рабдыры дайынчы белең байдалга турар дугайында дужаалды алган.

«Сирияда болган эргиде-биле хо-лабаштыр чамык кемчегерин амер-ик корабдырге алырын эржежок чугула деп санаан» дэорон «Хүр ватан» солун бижип турар.

АШ-тын Турцияда ачкын Рай-монд Хэйринг Стамбулда келгени болгаш оң алыгы флоттун коман-дылакчыны-ле журашканын «Хүр ватан» солун Сирияда бо-лушкуннар-биле холбоштырып тур-ар.

«Ени сабах» солунун демдегеп турары бола, Сирияда болушкун-варын дугайында дындагыны ал-ган сонда доран-на дайынчы белең болурун дугайында дужаалды америк корабдырге берген турган.

## НОМЧУКЧУНУН АЙТЫРЫНГА ХАРЫ

### Коклюш—өө тыртып чөдүрер аарыг

НОМЧУКЧУ А. Топуй-оол (Улуг-Хем районун Хендергеде) коклюш аарыгын тыртып келриг болгаш оон камгаланынын аргаларын дугайын бистин редакциядан айтырып, чагаа бижээн. Оон айтырмын област эмделгезиниң кол эмчиинин оралакчымы эш Д. Кууларын харылаанын мооң алаанда парадымсы.

Болюм аарыгын тыртылдырып-чылары — каракка көзүбөс, көчүт бичи микробтар болур. Ол мик-робтарын эртем талазы-биле ажыт-кан эмчилерин ады-биле Борде-Мангунун палочкалары деп алаар.

Аарыг эгелээде коклюш улут халдымыртыг болгаш оон кол-ла даңчылыкчызы аарыг кизи болур. Аарыгын тыртылдырычылары аарыг кижиниң азырын чөдүргөн ча-разынын чанганчымы-биле агаарга ужукуп чораш калык кижиге хал-дай боор. Аарыг кодуунда 2—4 хар чедир уругларга көчүп халдымыр-лыг. Оон ерү харыг уруглар база-ла азыры болур, ыңчаа-даа ховар. Улуг кижилер коклюштан база аарып берилээр.

Аарыгын демдектери — ук аарыгын билдиртпейн халдай берген-ниден баштайгы демдектер билди-рин келгесе чедир 2-ден 16 хонок чедир үе эртер. Баштай уруг шажо-ж, боостаазы тунуксаар, бургаар чүве чугаалаарга боостаазы шедир-гелечес, азырар, чөдүрер, бооста-азның өштүн эгли кызыл апаар Уругнуң байдалы чүгээр, темпера-турасы кодуунда улугтас болур Оон сонда 4—5 хонок эртеден уругтун үстүне бижиттинген бай-далдары улам-ла күштөлөр, хөрээ хингайын турар апаар болгаш ду-не када чөдүл өй-өйлөп кирип, ол чорук чоруту улугтас эгелээр. ындыг байдал 4—12 хонок азы оон-даа хей үеде уругулачу болур.

Бо үеде ада-нелер аарыг уругун грипптен азы соокка алмысан дөш херекке албас болузаар. Коклюш ага чазаянда сооктан тытыр өк-таалай аарыгдарында көнүс ыл-галбас чүве болганда, оон шын би-лип азыры көчүп берге. Аарыгын ол эге чазы уругта эң-не халда-мыртыг. Аарыгын эгезинде ук аарыгын билеп алыртына өг-үлө аайы-биле, бажың-бажың, суур-сууру-биле уругларын калбак аарышкынын коклюш аарыг-дыр дэоронго тодарай эсетти тургузуп турар.

Эге үе эртен сонда ам өө тынып чөдүрер чорук эгелээр. Чөдүл хай-нын эгелээр уругтун тынымы соксап, улай-улай өө тынып чөдү-рер. Уруг хингайдыр кири өө тынгаш, база катан чөдүрүп, ты-нын бачылап, арны көчүрүп, тылы уштушуп, караанын чагып төктүр, чөдүрер болгаш харын кадыг-даа, суу-лаа абын чөдүрүп болур. Чөдү-лдүң сонда үтүбөс, шаралачык чараа кустунун үнер. Чөдүл төнгөн

сонда уругнуң караанын чааның (амырлары кызыл, азы думчуу-даа ханзырай боор. Чөдүл төнөргө уруг-нуң байдалы эки болур болгаш уруг база катан ойноп эгелээр. Азы-чөм ижерги эки апаар. Ынчалза-даа уруг база-ла көчүп дүргөн-биле азырып эгелээр.

Өө тынып чөдүрери 2—3 неделя иштинде улам күштөлөп, уругну шутт хиличкестиг, коргунчут бай-далга чедирер. Дун-хун иштинде 8—10, оон-даа хей катан далып, өө тынып чөдүрер апаар. 3—4 чөдүл ховуктан сонгаар өө тынып чө-дүрер чорук чоруту чымчыл, ол аарыг ховар кири болуп экирип эгелээр. Нитизи-биле алырга, бир-өөс өсө багай уруктар болзаа коклюш 40—70 хонок иштинде чоруту чиде боор.

Аарыгын чедирип болур уругу-гары—эң-не коргунчут, багай ур-жук чүл дэорге, өө тынып чөдүрүп турар үеде херекке дегдире бээр чоруктун тытыры болур. Эмиг эмер чаш уругларга коклюш эң-не аймылгы. Коклюштан аараан уруг-лар катан аарыксы болур.

Аарыгын «эмнээр»-мединала эң чаа эмнерин — пемокитин, бромцид, трибромид, тетрамин деп эмнерин эмчилерин сүмезин эгуугар уругтун хар-назынын, аарыгын байдалын, чазаян хыяп көрүп турган ижертир.

Уругтун бодун болгаш бажың иштин уругулу эки агааралдыр, аарыг тургузар херек. Азы-чөм ол уругуң чөм чикесен күзел-биле шуптузуң бээр. Сүт аймаандан үн-ген чөмөр болгаш сүт эң-не ду-дун.

Аарыгын баш бурунгаар бөдүр-бэзынга чамдык аргалар болза, аарыгын эге чазында илердери, аарыг уругларын кадык уруглардан аңгылаары эң чугула болгаш бир дуагар чергенин соруглазы болур.

Аарыг уругтар-биле кады турган кадык уругларын 10 хууугу тамга-глобулин дээр эм-биле тарыш-тыр. Амгы үеде совет медицина эрте-деннери уругларын баш удуу аарыксы бөдүрүп тарып, коклюш, дифтерияныг вакциназы дээр эм-ниң шенеденин чорутуп турар. Чокку үеде уругтарын тарылгаларын чорударын өөренип көрүп турар.

Болюштаан уругларын кадык уруглар аразыче өө тынып чөдү-рү эгелээнинден эгелээш үкен кире хонган сонда килерни халда-мыртыг эвес.

## “ВОЛГА” ТУВИНСКАЯ ПРАВДА

«Марксизм-ленинизмни ханызы-биле шингээдип алыр» деп муруну-чу чугула-биле солун эгелээр. Оон ыдай парлаан чүдүдөр: делегейини лүшүкүрүлүп чорук ношадыр хемчеглер дугайында ССР-ниң чазанын бижип, Ыдат Улуу Респуб-ликаның 12 чыл болган оон хол-боштыр кылдат уауска Н. С. Кру-щевтүң болгаш И. И. Брежневтиң чедирген байыры, «Бүгү күштерин амаап алышынын доозарынче» дэон нити ат-биле ажаап алыш-кын дугайында материалдар.

Ийтин арнада «СЭКП-ним XXII съездинин күш-ашылчы бөлөнтөр-биле уткуулу» деп эге-биле көзөк аар.

## Обласна АГААР-ВОЙДУСТУН байдалы

Бөгүн обласна булуттагылап каап-ка—4—9, а Кызылга—6—8 гра-турар, чашкын шоолу эвес хун-тус чылыг.

Хат ей-тавында, сонгу-ба-рынын чук уганымышкынын.

Редакторун оралакчымы Агаарын температуразы: облас-Д. О. БЕГИН.

## КИНОТЕАТРЛАРГА

«ВЛСМ 30 ЧЫЛЫ» (улуг залга): «Читен фотография» 11.30 мак-та. «Берег үеде» 1.30, 3.30, 5.30, 7.30, 9.30 шактарда; (биче залга): «Амыдыралдың өрөдүн» 4.30, 6.30, 8.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Волга-Волга» 11.15, 1.15, 3.15 шактарда. «Любушка» (делгем экраныг) 5.15, 7.15 шактарда. «Дугуйлар мырында шивээ» (делгем экраныг) 9.15 шакта.

«ЕНИСЕЙ»: «Баштайгы өрөдиг» 2.30, 4.30, 6.30, 8.30 шактарда. «ВОСТОБ»: «Украин распада» 3.15, 5.15, 7.15, 9.15 шактарда.

## ЧАРЛАЛ

Тус-тус кижилерин солуннарны болгаш журналдар-ны чагыдып алыры октябрь 1-ден эгелээр. Чагылыны харылаанын контролары болгаш сал-бырлары, бөдүрүлгелерде, албан черлеринде, колхозтарда болгаш совхозтарда парлаганың хей-ниити тарадыкчы-лары хүлээп алыр.

Эштер! Солуннарны болгаш журналдарын үзүктөл чокка өй-шаанда алган турар төлээде чагылганары сон-гаарлатпаңар.

## «СОЮЗПЕЧАТЬ».

Херектег кооперацияныг системаныга үр үеде ажылап келген Сергей Дамбулович НАРАШПАЕВИЧ үр үеде аар аарааның сөөлүндө элекке мечээни Тес-Хем райпо-зунуң коллективни ханы кажындадып оон өг-бүдөинге илгерилеп турар.

## АРАГАГА ХАНДЫЫР ЧОРУК ЭМНЕТТИНИП БОЛУР

Арагалаа чорук-биле демисе-жирде улус канчип арагага хан-дыкшыг бээриниң чылдагаанна-рын билди алыры чугула. Арага-нын кажай-даа ишес болгаш ову чугула деп көрбөс кижилер хей болгай. Ындыг болза-даа чамдык таварышталарда кизи байыр чыксаал ийкеке өөрүчүт таварышталарда чамыс удаа да-шка көдүрүптери уур хара чок-ла харын, ол ижерде эзырин кел чыдарын билгеш, доран соксап каар. Бир эвес кадык кижиге-ле ындг таварышталарда хөмчөк эзыр-тер ийкек болза даартазында ову сактырга хөниг булганыр болгай.

Оон улаштыр арагалааш туруп бээр болза организмниң таарым-чалыг ажылаары чоруту өскер-лин, эзырк турарга таалданчы апаар. Бир эвес ындыг байдалын өскерин билген доран ол чорутун соксапнас болза, ол хоралыг чан-чылга улам-на хандыкшып болур.

Чамдык салдычак кижилер арага ижжээр бак чачылды тып алганын тоомчага бодалаас чо-руктарын бары харадаңчыг. Ындыг кижилер кандыг-бир-ле чылда-гаан-биле арагыч эш-өрөлдүт апаар, ыңчал чоруй хары-даа чаксаан арагалааш туруп берти-лаар. Чамдык кижилер чөмге сымдап алгаш чөмнөр муруну чарымында стакан иштин «арыда каалтар» апаргылаар. Шак оон эгелээш-ле арагага хандыкшыр болгаш алымында баргаш база-ла ол чорук багай уруктарга чедирер.

Арагалаар кижилериниң кадым чоруту үрелшп эгелээр. Чүве бол-ганында-ла амынар, долганлар турар кижилерге хөниг чокталыр, амыдыралчы сонугарлы чедер омак-көлдүт эвес апаар. Арагага хандыкшыр чоруктун уржуу-биле ижин-баарын, чүрөктиг хоо-чургай ааргылары, а ол шыкшап ажычак болгаш сагыш-сеткилдиг ааргылары тытыр.

Кижиниң психиктиг байдалында ол улут хоралыг уруктарын чедирер. Арагыча кизи ажылдап турар ажылды ийкеке хууда амыдыралыга бичин-ле таарым-

ча чок байдалга таварышкан, ову арага-биле арагалаарын ки-чээр апаар. Ындыг кижилер бо-ла эзырк чоруту үезинде көчүп бергенде, анаа-ла коруп, сүртпөс, бодун улут көрдүрер, кижилерин болгаш долганлар турар бүгү чүдүлери дорамчылап көөр. Олар шуту аарыг кижилер болу-ругу: удуй албас, караан шийин-терге ужур-баш чок чүвөлөр көс-түр, оларнын улут кезиге-ле кор-гунчут дүрүү-хөвжирг болур. Ындыг кижилериниң холдары бол-гаш харын-даа бүгү мага боду сирилээр, нити байдалы кош-как, шымырлар болгаш таады де-риңер, кускауу келер, суссаар, чорур бырылаар апаар. Араганын ижжиптерге бичин када ол-ла бү-гүнү намдалдыптур. Чогу-на ы-мчангаш демги эзырк кижилерин арага ижжисе-ле ол бергедээкин-нери «эмнээр» деп соора угаай болуру мууа. Ол дээрге көчү-чүт шыа эвес билишкын-дир, чү-ге дыш, ындыг ыязымыг «эм-ненишкир» ук аарыгын улам үг-дөдөрүт. Чүдөп баксыраар чо-руктарын арага аарыгын тытып эгелээш демдээ кылдыр санап тур-ар. Мурунда кизи арагага анаа-ла хандыкшааш, эзырк чо-руунга таалданчыг шыкшап болурга ижиптер турган болза, чогуу аарыг бергенинде эгелээш кизи бодунун халаанынын берге бай-далын оожуктурар соруга-биле ижин турар апаары ол.

Араганың бак уржуундан аар-раан чамык кижилер бодунун ол багай чачылдын алдырып алыр дээш орадалаңыкшынарны кылгылааш, ол байдалдар ову чер алыспас боорга ийкеке шуту оон аараан кижилер оозун каал-тары-билек катан ижжисей бээр, чүдөп баксырааш дедир муруну байдалыне киркисээзи келер чо-рукту чок кылдыр эмнесп шыдаар арта бистиг эмчилеринде бар. Аарыгдан экиртир эмнеткен соон-

да, чүдөп баксыраар болгаш ову катан ижжисээзи келер хөн 5—7 хонгаш-ла чиде бээр.

Арагалаар чоруктун халаазыны берге үезин арай деп эртпип алган чамдык кижилериниң өй-көш бичилеп ижиптер дээр чүт-күдүн көчүп хоралыг деп санаар херек. Арагалааш коочулар, аарыг бээриниң мурунда, үр үеде арагалаан оон уруктарын тоо-ваас чорук, ову болдулар. Ову үр үезин дургутуна ижин келгени-нин түнелинде организмге чам-дык өскерлишкиннер болуп ту-руар. Чогу-на ол өскерлишкин-нер арагалаар аарыгын болдулар чоруктун үндезин. Ол бүгү кижилериниң деп шынарларында база хамаарыыр-ла харын. Чы-жээ, амык кижилер араганы док-таамал ижер болза үр болбайн-на арагага хандыкшып, аарыг апаар.

Чамдык кижилер болза олар-дын адалары болгаш кырган чо-руулары ижин чораян, ыңчангаш ара-галаар болу берген бис деп ботта-ры агартырын орадалың турар-лар. Ол канчип-даа шын эвес. Арагалаар чорук төрөл салгаар деп чүве черле шыа эвес.

Ол айтырмынчы талазы-биле тускай улут материалды барим-ладалап ажылдап турар доктор А. Коровин арагага хандыкшыр чорук төрөл салгаар дэорон ба-дыл болгу деп кандыг-даа үн-дезин барымыда тыппаан.

Арагыч кижилериниң аразында херэжен кижилерин бистер хо-вар көөр болгай бис. олар нургу-лайында-ла ол чорукка хандык-шаан ашактарынын, акы-думка-ларынын болгаш оолдарынын ара-галаар чорунга бергенде чоруу-лар.

Нелер болгаш өг-бүлениң хер-эзжен элери ажи-тодунуң ара-гачылар болу бээриниң кол чыл-дагыды кижизилденген болгаш боттарының хуу үлегер-чижээш деп дэорон утпас херек.

таварышталарда эмделгез чытты-рып эмнел турар.

Арагалаар аарыгдан эмнети-ген кижилерин дыка хей чи-жектерин маанга көргүзүп болур ийик. Оларнын оода-ла бирээзин номчукчуларга сонугардып көр-сөөл: 29 харыг дарган К. мын-чар бижип турар: «Мени арага-нын бак сорамзында алдырып аптар кире ындаг хуулазын күш ам чок тур кылдыр болгаш чораян мен. Эмнетириң алганын сонда, мен чүге арага аймаан бодум ишпейн чоруп апарган эвес, хар-ын-даа өскелерге оон хоралым тамыштырып турар апарган мен. Эмнетириң совет бо хунеривиске канчип-даа дүшпөс, ол багай чан-чылардан алдырып алыр арга бар деп кижилерге чугаалап бо-луру мен».

Чамдык херэзжен кижилер бот-тарынын ашактарынын болгаш акы-думкаларынын арагага хан-дыкшып бар чылдар чоруту ыт-как, чажыраар, оон дарын эмнет-селге амдыралды таарымчалыг кылдыр организастары чугула Бажык иштин чурум-чысаалды тургузары, чөмненилген болгаш дышталыгынын таарымчалыг үн чуруму, өг-бүлөде оожургал-дып, найраалды байдал—ол бүгү болза арагага хандыкшырынга улур чорук болур. Бир эвес ол-ла бүгү дузалавас болза партия бол-гаш профвиледг организацияла-рында дуза дилээр херек, ол чаргы ужу болгаш чогуш-кыршан-тан сестип коруп болбас. Арага-лар чорук-биле демиселд бөдү-рүлгелерге, албан черлеринде, өө-редилге болгаш хей-ниити чер-леринге база каала-да, көзүлген черинге-ле чорудуп, ову кошка-дып болбас.

Арагалаар чорук шут тытып келген таварышталарда оон ыла-ла адыралдыр эмнелер жүрүлүг. Ону чидир эмнелер күштүг ар-галаар совет медицинада бар Улуг кезинде оон хоочуран чо-руу кижилерин боттарының кол ажылында оларны чарткытыр-байн эмчилер эмнел турар. Чүг-ле көчүп бергенде, психиктиг үрелышкыннер-биле холбошкан